

Bethlen Miklós a vallási unióról

JANKOVICS JÓZSEF

1949-ben született Seregélyesen. Irodalomtörténész. 2015-től az MTA Irodalomtudományi Intézetének nyugdíjasa.

Az általános megítélés szerint Bethlen Miklós halálos ítéletének, majd évtizednél is hosszabb bebörtönöztetésének legsúlyosabb oka a *Columba Noe...* című politikai tervezete volt, melyben Erdély sorsát mind bel-, mind külpolitikailag az addigiaktól látszólag eltérő módon akarta szavatolni. Ám Bethlen maga is előszámlálta elítéltetésének jó néhány okát, amelyek legalább olyan súllyal esnek a latba, mint e tervezet. (Tizenkét pontját számolta össze csak Rabutin császári generális iránta érzett ellenszenvének.) Nem mennén itt most bele a *Noé galambja...*-tervezet mind a negyedszáz pontjának tárgyalásába, hatékonyságát, teljes kudarcát és kontraproduktív voltát és következményeit jól tükrözi annak teljes elutasítása, és a szerzője ellen indított peres eljárás, amelynek során a generális a Guberniumot és a Szebenbe kényszerült tanácsurak rendjét fenyegetéssel és zsarolással, az elmentmondást lehetetlenné téve, kimondatta a halálos ítéletet a szerző fejére. A politikai tervezet lényege, hogy idegen, jelentős német családból származó protestáns fejedelem uralma alá akarja rendelni Erdélyt, akinek egy Habsburg főherceg lányát kell feleségül vennie, ami a Habsburg-házhoz való hűséget szimbolizálja, és egyben garantálja is azt. Az ország pedig — mint az volt korábbi tervezeteinek is lényeges kívánalma — a *semlegesség* státusát foglalná el, adót fizetve mind a töröknek, mind a Monarchiának.

Valójában Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erős állama lebegett példaképként Bethlen Miklós szeme előtt. S itt követte el a tragikus vétséget. Mert a bécsi udvar immár egy katonai és jogi szempontból egyaránt Habsburg-fennhatóság alá tartozó tartományról nem hajlandó lemondani egy önálló, semleges, csupán adófizető Erdélyért. Ez olyan fokú önállósulása lenne egy ravasz taktika eredményeként katonai erővel megszállt országnak, amit a főhatalom már nem kíván elfogadni. Bethlen Miklós egy holt lovat adott volna egy országért.

Két új vonulat szellemi magatartásában

De valószínűleg mégsem csak ezért ülhetett éveken át Szebenben majd bécsi börtönében, hanem talán azért is, mert szellemi magatartásában két új vonulat vált ez idő tájt megfigyelhetővé. Az egyik a kálvinizmusát és puritanizmusát egyaránt maga mögött hagyó, attól elhatárolódó, a különféle felekezetek egymás mellett, de egymás ellenében működő szervezeti létmódja és teológiája helyett az egyetlen s egyesült közös vallás, az első vallás, a krisztusimádó *keresztyénség* neve alá besorolható őskeresztyén *szertetevallás* hívője és terjesztője kívánt lenni. Amelynek középpontjában Jézus Krisztus, akiről a nevét is kapta e vallás, a hívő ember és az Isten közötti köz-

¹Wesselényi István:
Sanyarú világ. Napló
1703–1708. I. 1703–1705.
(Közzéteszi Magyar
András.) Kriterion,
Bukarest, 1983, 185.

Változás a vallásról alkotott elképzelésében

²Kósa László: *Az istenes,
bibliaolvasó Bethlen
Miklós.* Protestáns
Szemle, 1992/3. 178–
193.; Tóth Zsombor:
*A koronatanú: Bethlen
Miklós.* Kossuth Egyetemi
Kiadó, Debrecen,
2007, 76, passim.
(Csokonai Könyvtár)

vetítő áll. Ez a kijelentése aligha nyerte el az éppen terjeszkedni akaró római egyház és a bécsi udvar tetszését. Nem lehet véletlen, hogy Bethlen Miklós e felkiáltással fogadta halálos ítéletét: „Reformata religio, temiattad halok meg, Úr Jézus Christus, teéretted halok meg”.¹ A másik megfigyelhető változás pedig az addig az erdélyi törvényekre alapozó reformpolitikus kancellár egyre radikalizálódó, már a lázadás fokáig eljutó külpolitikája volt.

Lássuk az első változást, a vallási átrendeződést Bethlen szellemi orientációjában, amely az *Önéletírása Elöljáró beszédének* születésekor, 1708-ban, Eszéken megfogalmazódott, s készen állt benne, a többek között a religióról írt nyolcadik részben. S egyaránt jelen volt egész fő művében, és *Imádságoskönyvében* is. Azért is oly fontos az e kérdésben kinyilvánított álláspontját ízekre szedni, mert az enyedi kollégium mentora és főkurátora, az „udvarhelyi schola” erigátora és gondnoka, az erdélyi kálvinista egyház főgondnoka és pénzügyeinek kezelője volt, aki örömét fejezte ki, hogy megszabadult ősei unitárius vallásától, a református hitben nevelkedett Bethlen Gábor védelme és Keresztúri Bíró Pál tanítása nyomán. Vallomásának első sorai, majd életrajzi eseményeiben való állásfoglalásai alapján a hagyományos szakirodalom joggal tartotta őt hithű kálvinistának, akit megérintettek a puritánus eszmék, ám Tóth Zsombor a kérdésben erősebb alapokra helyezkedő monográfiájában teljes joggal mutatta ki Bethlennek a religió dolgában mutatott, a puritanizmushoz hajló, annak elsődleges szövegkontextusa alapján kiérlelődő önreprezentációit.² Azaz, a puritán mentalitás számos jegyét és bizonyítékát. Ám, valószínűleg szebeni fogságának négy évig tartó periódusában, Bethlen még ennél is tovább lépett: Eszéken már a maga teljességében jelenik meg új religió-értelmezése, amely már — véleményem szerint — mind a református-kálvinista, mind az arra épülő puritán religió-fogalomtól lényegi kérdésekben eltérően fogalmazza meg önmagát. „A religio azért valósággal nem egyéb, hanem az embernek az Istenről a természet által belé öntetett értelme, és hűti, gondolkozása az Istenről. Ez a religio, melyben, mint már megláttuk, az egész világ megegyezett.” Vagyis egyetemes, univerzális, közös volt a hit.

„Valamennyi vallás, confessio, superstio, babona, secta, értelem, schisma, szakadás, haeresis, eretnokség, és egyéb akármilyen névvel nevezetett különböző értelem volt, vagyon s lészen a világon az Istenről, az mindenik célul, objectumul teszi fel az Istent, hogy ő azt dücsóíti, és végül vagy okul, hogy ő azáltal minden dolgaiban boldogul. Mind a cél, mind a vég jó”; a római, a helvéciai, az augustai, a görög, az unitárius — mind keresztyénnek tartja magát. „...minthogy nincs is több religio, hűt, hanem egyedül csak a Christiana religio, keresztyén hűt, melyre a Krisztus mind testének üdejében, mind mennybemenetele után Szent Lelke és apostoli által tanította a primitiva, elődeden való ecclesiát; mindenik ez avval dicsekedik, hogy ő azon vagyon; de ami a keresztyén vallásnak legnagyobb jele volna maga Krisztus urunk mondása szerint, *Joh. 13 : 34. 35.*: hogy egymást sze-

ressék, nem, hanem halálra gyűlölik, üldözik egymást...” „Üljön öszve szeretettel a keresztyén világ, vetköztesse ki a religiót abból a ficomás, kendőzött, pésmázott, maga találmányú köntöséből, azaz: vegye el tőle, amit maga hozzáadott, viszont adja vissza néki azt, amit róla levont, az igaz szeretetnek és alázatosságnak fejér, candida köntösét: mindjárt feltalálja a Krisztus mátkáját, az első ecclesia religióját. El kell a keresztyén világból a pápista, lutheránus, kálvinista, görög, ariánus vagy unitárius nevezetet venni. Keresztyének leszünk mindnyájan, és úgy remélhetjük a gentilis pogányok, mahumedánusok, zsidók megtérését is; úgy léssen, amit Szent Pál mond, *Kol. 3 : 11*. Úgy és akkor léssen egy akol, egy nyáj, egy pásztor, Jézus Krisztus.” „Semmiféle embert, akármi tévelygésben lévőt, még az atheust is nem gyűlölni, hanem szánni, szeretni, és nem erővel, hanem szép szóval, szeretettel kell megtéríteni, sőt a káromkodót is, noha meg kell kövezni, de akkor is nem szidni, hanem szánni, siratni, érte könyörögni kell. Ez a Krisztus vallása, ez a christianusoké.”³

³Bethlen Miklós
Önéletírása. (Sajtó alá
rendezte, a jegyzeteket
írta V. Windisch Éva,
a bevezető tanulmányt
írta Tolnai Gábor.)
Szépirodalmi, Budapest,
1955. I. 53–55.
(Magyar Századok)
(Elöljáró beszéd.)
(A továbbiakban: BMÖ)

Az „ősvallási egység”

Imádságoskönyvében rögzíti éppen, hogy ennek az ősvallási egységnek a felbomlása, főleg a világi fejedelmek beavatkozása következtében a papok vagy próféták, tanítók maguk is „megszakadozának”; közülük Erdélyben is sokan meghasonlottak. „...sokan a Babylonban maradának, akik kijövének is, azok közül némelyek elmefuttató, viszkettető, haszontalan, gyűlölséges disputációkra, versengésekre, különböző nevekre, némelyek pedig teljességgel ugyan nagy tévelygésekre, eretnkségekre fokadának és így egynéhány felé szakaszták ebben a nemzetségben az Úr Jézus Krisztus folt és varrások nélkül való köntösét.”⁴ Csökkenti az eredeti egység újratemtésének esélyét, hogy a katolikusok országon kívül és belül is ellenük fordultak: „Noha, édes Istenünk! hiszen a Felséged kegyelmes ingyen való jóvoltából mű is a te képedre, hasonlatosságodra teremtett emberek vagyunk, és hogyha *keresztyéni szeretettel* élnek vélünk, nemcsak test és vér szerént való atyjokfiai volnánk úgy mint emberek, hanem lelki atyjokfiai is úgy mint *keresztyének*. (Kiemelések tőlem — J. J.) Mert hiszen amely dücsőséges, imádandó Úr Jézus Krisztus nevével, keresztivel, igéjével, sacramentumival ők dücsekednek, Felséged műnket is azokra méltóztatott. Felségedről, Szent Fiad és Szentlelkedről és a te szent igéden fundáltatott keresztyéni vallásnak, hűtnek ágazatiról s fundamentumiról hiszen magok sem mondhatják, hogy más, idegen, képtelen tudomány vagy értelemben volnánk, hanem abban vagyunk, melyre az Úr Jézus Krisztus testének üdejében és megdűcsösülése után Szent Lelke és apostoli által taníttatta az *első keresztyén ecclesiát*, amelyről magok úgy dicsekednek, hogy ők annak a successori, helytartói, őrzői, és hogy azon apostoli credót hiszik és vallják, azon bibliát, szentírást olvassák, tanulják, tanítják, amelyet mű és a mű keresztyén protestáns ecclesiánk vélek egyaránt hiszünk, valunk, olvasunk és tanulunk s tanítunk.”⁵

⁴BMÖ, II. 202.
(*Imádságoskönyv.*)

⁵Uo. 217.

Ez az *Önéletírás Elöljáró beszédétől* az *Imádságoskönyvig* végigvonuló gondolat az egykori erdélyi református egyház és az enyedi kollégium

harcos főgondnoka versus az öregedő, rabságot megtapasztalt Bethlen Miklós életfilozófiája és teológiája, főleg szövegaktusa, amely szintén nem találkozhatott sem a katolikus udvari, sem a protestáns erdélyi egyházi hangadó körök vélekedésével. Bethlen tehát egyházpolitikai téren is ellenfelévé vált az „ellenreformációt” Kollonich Leopold kardinális és Hevenesi Gábor jezsuita teológus irányításával csúcsra járató császári udvarnak, s teológiai okfejtésével az egyházalapító, szemükben a *fundátor* kétes értékű, ön- és közveszélyes szerepét is magára vállalva új vallásfilozófiát alakított ki. Ám előfordulhat, hogy ebben nem is láttak kivetnivalót, jóllehet tudjuk, hogy halála után bécsi hagyatékát a cenzorok alaposan átvizsgálták, ám arról nincs semmi tudomásunk, hogy a valószínűleg jezsuita könyvvizsgálók végül is mit és mennyit tartottak vissza Bethlen Miklós sok kötetre terjedő kéziratos hagyatékából.⁶ Annyi viszont kiderül ügyvivője, Tarczali Zsigmond Bethlen fiának, Józsefnek írott leveléből, hogy az öregedő és gyengülő exkancellár felett valóságos hatalmat gyakorló szakácsa időnként a papoknak eladogatott Bethlen Miklós kéziratos kötetei közül. Az egyházi kivizsgálók érdeklődése főleg arra irányult, hogy a kéziratok között volna-e valami a római katolikus egyház, vagy az államrend ellen irányuló támadás. Bethlen Miklóstól e fent idézettekén kívül nem ismerünk ilyen tematikájú szöveget, s ha volt is, talán a bécsi egyházi cenzurális irattárak mélyén lappang. Ám az új, megtisztított vallás tanát még egyetemjárásáról hozhatta.

Önéletírásából tudjuk, hogy Heidelbergben a később elhíresült Samuel Puffendorf jogtanár tanította számára Hugo Grotius (1583–1645) *De jure belli et pacis* történetfilozófiai művét (1625), amely, mint a *Jam jam expirantis Transylvaniae gemitus* című (napjainkig kiadatlan) politikai kiáltványa bizonyítja, nem maradt hatás nélkül az ifjú Bethlen Miklósról. Mivel bibliai, illetve egyháztörténeti tanulmányokat is folytatott Heidelbergben és Utrechtben is, bizonyára volt alkalma elmélyülni Grotius — akit vallási toleranciája miatt, amely még az arminianusokat is védelmébe vette, igaz, az ezt követő radikalizálódása miatt életfogytiglani fogságra ítélt, majd onnan megszökött — ilyen jellegű munkáiban is. A *De veritate religionis* (1627) és a *Via et votum ad pacem ecclesiasticam* (1642) Bethlen ottjártakor is alapműveknek számítottak a vallási tolerancia kérdésében. A kereszténység közös kódjait, az összebékítés kereteit és módszereit kereste, a válásfelekezetekre való tekintet nélkül. A katolikusok és a protestánsok közötti kiegyezést a közös áhítatban és az összeegyeztethetetlen tanítások eljelentéktelenítésében látta. „Grotiust mindig is elszomorította a katolikusok és protestánsok közötti szakadás. A századfordulón született vallásos költészetét részben annak szentelte, hogy feltárja a keresztények közötti egyetértés lehetséges területeit, s 1601-ben *Sacra, in quibus Adamus exul* című munkájának (...) fő törekvése »katolikus és ökumenikus« jellegű olyan értelemben, ahogy azt a korai egyházatyák megfogalmazták.”⁷ Bethlen Miklós idős korában, erről *Önéletírása és Imádságoskönyve* egyaránt beszédes forrás, ezek a

⁶Bethlen Miklós bizalmasának és bécsi ügyei intézőjének, Tarczali Zsigmondnak Bethlen Józsefhez írt levelei szerint a kancellár halála (1716. október 28.) pillanatától egy éven át alaposan meggyűlt a baja a hivatalokkal az elhunyt írásainak kiadatása miatt. Vö. Jankovics József: *Ami az Önéletírásból kimaradt...*
In: *Bethlen Miklós levelei*. (Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József, a latin fordításokat Kulcsár Péter, a magyar szavak magyarázatát Nényei Gáborné készítette.) Akadémiai, Budapest, 1987, I. 44–64. (Régi Magyar Prózai Emlékek)

⁷Richard Tuck: *Hugo Grotius*. (Ford. Deák Ágnes.) In: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. (Szerk. Horkay Hörcher Ferenc.) Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997, 110.

⁸Bene Sándor:

Az ellenállás

hermeneutikája.

(Egy fejezet a Rákóczi

szabadságharc politikai

publicisztikájának

történetéből.) In: „Nem

súlyed az emberiség!”

Album Amicorum

Szőrényi László

LX. születésnapjára.

(Főszerkesztő Jankovics

József, felelős szerkesztő

Császay Tünde,

szerkesztő Csörz Rumen

István és Szabó Zoltán.)

MTA Irodalomtudományi

Intézete, Budapest, 2007.

www.iti.mta.hu/

szorenyi60.html 5

⁹Uo.

Reunióra irányuló törekvések

mély és meghatározó élmények térhettek vissza, amikor még Grotiusnál is radikálisabban fogalmazott.

Ugyanakkor szóba jöhet még a helmstedti teológianár, Georg Calixtus (1586–1657) hatása, akinek kései követője az alább még említendő Daniel Ernestus Jablonski is, aki Bethlen levelezőpartnere az enyedi diákösztöndíjak ügyében, de aki egyúttal II. Rákóczi Ferencnek is tárgyalópartnere volt. Calixtus a különböző protestáns felekezetek és a katolikus egyház között igyekezett megteremteni a legszélesebb körű konszenzust, ám a szentháromságtagadók (szociániánusok), a mohamedánok és a zsidók kizárásával. Programjának lényege: „...az egyház legősbibb, konszenzus övezte tételeihez való visszatérés, a barátságos kollokvium módszerének alkalmazása, a vita módszertanául szolgáló logikai szisztéma előzetes kidolgozása. Ezután el kell választani az üdvösséghez szükséges elemeket (*necessaria ad salutem*) a többitől; ha ezekben konszenzus van, kialakul a tolerancia légköre. Az egyházkormányzat, a kegyesség gyakorlásának kérdései, a szentségek kiszolgáltatása körüli nézeteltérések »tanquam indifferentes in medio relinquantur.«”⁸ Bene Sándor szerint ez a szinkretikus program közel áll Grotius teológiai elképzeléseihez, „amely a konszenzusteremtés határát ugyancsak a szentháromságtagadásnál húzza meg.”⁹ Láthattuk, a volt erdélyi kancellár és református főgondnok ezt a vonalat követi, de túllép ezen a tolerancia-mértéken, jóval befogadóbb, és hosszabb távon számít a zsidók és a mohamedánok, sőt, még az ateisták megtérítésére is.

De tanulhatott a katolikus elődöktől is, mivel Bécs és Róma között is kialakultak a közös irénikus törekvések, főleg a császári udvar próbálkozott a katolikusok és a protestánsok összebékítésével, és XI. Vince pápa is ugyancsak támogatta a folyamatot. Kétszer is megbízták Christóbal de Genti y Rojas de Spinolát (1626–1695), Wiener Neustadt püspökét, hogy tárgyaljon a protestánsok és a katolikusok reuniójáról a vezető protestáns teológusokkal (Molanus, Callixtus, Leibniz), s 1683-ban Hannoverben megvitatták *Regulae circa Christianorum, omnium ecclesiasticum reunionem* című előterjesztését, de tíz év elteltével sem tudtak megegyezni. 1691-ben — s erről valószínűleg Bethlen Miklósnak is lehettek előbb vagy utóbb közvetlen értesülései — a császár újra megbízta őt, ezúttal arra, hogy Ausztria és Magyarország egyházi unióját szervezze meg. Spinola engedményeket tett: a két szín alatt való áldozás, a papi nőtlenség ügyében, valamint felkínálta a trentói rendeletek felfüggesztését egy új zsinat összehívásáig, ezt azonban Róma torpedózta meg. Ez nem kicsiny engedményt jelentett volna, érthető hát a határozott pápai intervenció. Rojas a magyarországi evangélikusoknál kedvező fogadtatásra talált, azonban az erdélyi reformátusok az Apafi fejedelem által kezdeményezett 1688-as küüllővári zsinata válaszolt Rojas felhívására. Amint azt Bod Pétertől megtudjuk, válaszuk elhárító volt. „A válasznak summája az: hogy a Békességet igen szeretnék, s ha az megforrhatna, annak felette örvidenének;

¹⁰Forgó András: „*rediiit tamen vacuus...*”

Egyházegyesítési

kísérlet a 17. század

utolsó évtizedében.

Egyháztörténeti Szemle,

2009/1. 72–91.;

Godzsák Attila: *A Szent*

Miklós Magyarországi

Unió Szövetség.

Egyháztörténet Szemle,

2017/1. 21-41.

Otrokocsi Foris Ferenc

de azt az utat, amelyet a végre mutat a Neostádi Püspök, arra alkalmasnak és elégségesnek nem látják; ahhoz a több Reformátusoknak tetszése nélkül nem-is szólnak.” 1692-ben, Lipót császár levele nyomán az erdélyi gubernátor, Bánffy György hívta össze a papok gyűlését, ahol szintén halogató választ adtak: „...a több Európai Nemzetekben való, s nevezetesen a Helvéciai Réformáta Ekklézsiáknak fogják ebben példájokat követni”.¹⁰ Tartózkodásuk lényege a több kifogás között az volt, hogy a pápai primátus elfogadása azt a gyanút ébresztette fel bennük, miszerint az unió gyakorlatilag a protestánsok beolvasztását jelentette volna a katolikus egyházba.

Bethlennek tudomása volt Otrokocsi Foris Ferenc (1648–1718) kassai református lelkész uniói törekvéseiről is, sőt egyenesen „nagy talentumokkal bíró confessor, próféta” jelzőkkel illette őt. A pozsonyi ítélőszék 1674-ben gályarabságra ítélte, s 1676-ban szabadult, rimaszécsi, kassai, gyöngyösi prédikátorság után 1690-ben hazája elhagyására kényszerült, oxfordi és franekeri tanulmányok után 1693-ban hazatért a protestantizmus és a katolicizmus egyesítése végett, de terve megvalósíthatatlansága miatt a következő évben katolizált. Majd Rómában bölcséleti jogi és teológiai doktorátust szerzett. 1699-ben tért haza, Nagyszombatban tanított és a káptalani, majd az esztergomi érseki levéltár őre lett. 1692-ben az ágostoni és helvéciai protestánsok „*pacis consilium pro ineunda unione et concordia*” érdekében írt könyvet. 1693-ban megjelent a *Theatrum antiquitatis et novitatis* című munkája, s ugyanebben az évben a convertitaságát magyarázó *Apologeticum Bonae Conscientiae Testimonium*, mely a következő évben magyarul is napvilágot látott *Jó lelkiismeretnek magamentő bizonyági* címmel. 1706-ban hagyta el a nyomdát az *Antiqua Hungarorum Religio Vere Christiana et Catholica, temporibus Sancto Stephani, primi eorum regis christiani ab ipsis suscepta...* című kötete, s 1933-ig kéziratban maradt a *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria*. Bethlen Miklós tőle alaposabban is értesülhetett az ausztriai–magyarországi vallási uniót kibontakoztatni akaró bécsi törekvésekről, és azok sikertelenségéről. Az sem a véletlen műve, hogy Bethlen Mihály, a kancellár ugyancsak hosszú európai peregrinációt járt fia, miután Franekerben együtt tanultak, jöllehet, Otrokocsi Foris akkor már hitszónok volt, az ifjú Bethlen egyetemi tanulmányai alatt olvasta el Foris *Origines Hungaricae* című jelentős művét, amelyben jeles történetírói kvalitásairól bizonyosságot téve a hunok, az avarok és a magyarok régmúltját térképezi fel, állást foglalván a magyar nyelv keleti eredete mellett. S az is valószínű, hogy az ifjú Bethlen figyelmét nem kerülhette el az idősebb diáktárs éppen Franekerben 1692-ben megjelent *Eirénikon seu pacis consilium...* című munkája sem, amelyben a kálvinisták és a lutheránusok összebékélésén, majd pedig a katolikusok és a protestánsok megegyezésén munkálkodott. Ennek az ismeretségnak köszönhető, hogy hazatérő útja során, 1695 januárjá-

¹¹Bethlen Mihály
útinaplója [1691–1695].
(Sajtó alá rendezte és az
utószót írta Jankovics
József.) Magyar Helikon,
Budapest, 1981.
38., 41., 136.

¹²Knapp Éva:
*Ismeretlen források
Otrokocsi Ferenc
katolizálásának kérdésé-
hez.* Magyar Könyvszemle,
2006/2. 201–217.

II. Rákóczi Ferenc

ban Bethlen Nagyszombatban felkereste egykori diáktársát, az ekkor már katolikus Otrokocsi Forist, s „vele beszélünk az unióról”.¹¹ Mely vallástörténeti újdonságokat, híreket, udvari koncepciót feltáró beszélgetésről, s az akció kudarcáról nyilván beszámolt apjának is. Aki a sikertelenség ellenére is, mint precedensre, később is támaszkodhatott akár annak ellenére, hogy Otrokocsi Foris Ferenc kifogván a reményből, felekezetet váltott.¹²

A századfordulót megelőzően és követően Európa vezető gondolatai közé tartozik a leginkább az irénizmus különféle változataival jellemezhető teológiai és egyházszervezési dialógus. Még akkor is, ha csak a szellem terében maradtak, megvalósulásukra, ahogy arra II. Rákóczi Ferenc tett is egy ironikusnál erősebb utalást, leginkább a papság ellenállása miatt nem kerülhetett sor: „csakhamar meg volna az unio, ha a papok excludatnának”. S nem véletlenül említettük a fejedelem nevét. Azét a teológiai kérdésekben nem járatlan uralkodót, akinek a csak még éppen nem fogoly erdélyi kancellár felajánlotta országát a *Jam jam expirantis Transylvaniae gemitus* című vádiratában.

Amit Bethlen Miklós elméletben elgondolt, Rákóczi azt politikusként és egyházszervezőként a valóságban is létre akarta hozni. A problémáról szóló nyilatkozatai, Bethlen ideái születésével nagyjából azonos időben íródtak le. Politikusként a Grotiustól átvett természeti jogra hivatkozva az ellenállási jog aktív hirdetőjeként, egyházszervezőként pedig a felekezeti béke létrehozásának tervezőjeként. Bene Sándor *Az ellenállás hermeneutikája (Egy fejezet a Rákóczi szabadságharc politikai publicisztikájának történetéből)* című tanulmánya kiválóan rajzolja meg az irénikus Rákóczi portréját. Rákóczi az *Emlékiratok* bevezetőjében írja: „Reméltem, hogy az idők folyamán helyreállíthatom a lelkek egységét, s így szelíd és békés utakon visszavezethetem az elkülönült vallásokat az igaz katolikus egységbe...” Ahol, fűzi hozzá Bene Sándor, nagyon fontos nyomatékosítani, hogy az „unio catholica” természetesen nem a római egyházat, hanem „a felekezetek közötti egységet jelenti”.¹³ Azt az egységet hangsúlyozza Jézus Krisztusban, amit már Bethlennél is olvashattunk: „A hit által megvilágított értelem hiszi, és az isteni könyörületességgel egyesülve érzi, hogy Jézus Krisztus egy, hogy szelleme ugyancsak egy, valamint az országa is az. Isten óvjon tehát attól, hogy felosszuk Jézus Krisztus országát, viszont maga a Szentírás tanít arra, hogy különböző állapotokban vagy tökéletességekben szemléljük.”¹⁴

Hasonlóan jelentős II. Rákóczi Ferencnek ez ügyben Daniel Ernestus Jablonskinak (1660–1742), a brandenburgi választófejedelem udvari papjának, Comenius unokájának — akit fentebb Bethlennel létesített kapcsolata miatt már említettünk — írott levele, amelyben így vall egyházpolitikai elképzeléséről: „Mióta eszemet tudom, az aggasztott legjobban, hogy annyi a szakadás a csak névre, de nem lényegre nézve eltérő keresztyén vallások között. Mióta Isten kegyelméből a szabad és egyetértő magyar nép ügyét felkaroltam,

¹³Bene Sándor: i. m. 18.

¹⁴Idezi Bene Sándor a *Tractatus de potestate* című műből. In: *II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete.* (Kiad. Köpeczi Béla.) Akadémiai, Budapest, 1984, 460. (Archivum Rákócziánium, III.)

¹⁵Idézi Bene Sándor:
i. m. 6. 21. jegyzet.
[Esze Tamás: *Rákóczi*
„*Responsio*”-ja.
In: *Irodalom és*
felvilágosodás.
Tanulmányok.
(Szerk. Szauder József
és Tarnai Andor.)
Akadémiai, Budapest,
1974, 45.]

semmi sem feküdt annyira szívemen, mint az, hogy a vallások viszályát, melynek magvát a Gonosz vetette el, kiegyenlítsem, és közös szeretetre bírjam azokat, akik az igazi keresztyénségről megfeledkezve, egymás iránt gyűlölettel viselkednek.”¹⁵ Mintha csak Bethlen Miklóst hallanánk! De az idézet folytatása politikailag is erősen összecseng Bethlen alább idézendő, felháborodó politikai beadványáéval. Rákóczi: „Látván a római székek ez alapon a tekintély főpontjára jutását, és majdnem könybelábadtan szemlélvén clerusának despotai uralkodását egynél több országban: gyakran meggondoltam, hogy hazám romlása is nem kevésbé származik a mondottaknak az országban szerfölötti hatalmától, mint azoknak, akik ellen hadat viselek, uralkodási kényétől, szolgáltatván a zsarnokságnak igen jó alkalmakat, miknél fogva vakított szemekkel vezették az árokhoz, a hol behanyatlott szabadságunkat keressük jelenleg.”¹⁶ A természeti törvény szerinti jogos ellenállásra hivatkozik tehát mindkét szerzőnk.

¹⁶Esze Tamás: i. m. 45–46.

Bethlen, a lázadó

A fentiek ismeretében nem véletlen, hogy nemcsak vallási ügyekben keres külön utakat, a reformpolitikusból is fokozatosan radikális lázadóvá válik Bethlen Miklós a Rákóczi-időkben. 1703-ban, 1704-ben — a már említett *Columba Noe...* című, botrányt keltő és vesztét okozó tervezetével azonos időben, a Bécsbe küldendő, postázásra váró azonos csomagban Rabutin által visszatartott írása is méltó bizonyítéka ennek! — nem tudja már elviselni országa tragédiáit, a be nem tartott császári diplomákat, a meg nem valósult külön megállapodásokat és ígéreteket, azt, hogy a császári kincstár mennyire kifosztotta Erdélyt, generális Rabutin a másik felét felégette, rossz és kegyetlen parancsokat adott, ugyancsak kizsákmányolta az országot. Valószínűleg az ezt szóvá tevő szenvedélyes hangú *Jam jam exigentis Transylvaniae gemitus (A már-már a lelkét ki-lehelő Erdély halálsikolya)* című írása járult hozzá tehát legfőképpen ahhoz, hogy a bécsi udvari körök előtt végérvényesen elbukjon az Erdély elszakadásának tényét bejelentő lázadó kancellár. Aki a Habsburg-ház Erdély-ellenes politikájának soha ennyire mélyen és alaposan előszámlált törvénytelenégeit, az ország gazdasági erejének megrontását, tényleges kifosztását nem foglalta ilyen hatalmas sodrású és indulatú kiáltványba, erre a súlyos konklúzióra jutott: „És ezért, hacsak az égiek Ófelségét Rákóczi fejedelmet nem rendelték volna arra, hogy fegyvert ragadjon a nemzeti szabadság visszaszerzésére, akkor várhatnánk még ki tudja meddig, hogy visszaszerezzük örökségünket, amely külföldiek kezére jutott. (...) Az egész ország nevében fellebbezünk Isten ítélőszéke elé, akitől minden elégtételt várunk. Ezen okokból mi soha többé nem akarunk alattvalói lenni az Ausztriai Háznak, hanem végső lehetőségig ragaszkodván a Szabadsághoz és a Fejedelemséghez, védelmeznünk akarjuk őket utolsó csepp vérünkig, és nem állunk meg addig, amíg el nem jutunk a fentebb megjelölt célig.”